

Az önismeret ébrentartása

Egy, a kortárs (kisebbségi helyzetben születő) magyar irodalomról készült kézikönyvet méltató kritikájában Bertha Zoltán körültekintő, pontos leírás mellett egy invenciózus szóösszetétellel, a „gondtapasztalások”-kal is érzékelteti az éppen hivatkozott/tárgyalt művek képi és gondolati hálózatának, asszociációs körének érvényességét és kapcsolódásait a tágasabb rendszerekkel, illetve az ezen műveket létrehívó közeget és alkotói motivációkat. E „képi-gondolati utalások [...] kisebbségi számvetések, történelmi *gondtapasztalások* és megbizonyosodások [...] között alkotnak [...] intenzív poétikai struktúrákat” – írja szerzőnk. (Idézendő mű, 160. – kiemelés tőlem, B. J.)

Erre az egyszeri, mondhatni éles fogalmiságú szóösszetételre a kritikuskak külön fel kell hívnia az olvasó figyelmét, lévén, hogy ez az összetett szó – a gondtapasztalások – magában foglal egy, az ún. kisebbségi irodalomra vonatkozó alapvető nézetet (amelyet létrehozója is oszt), éspedig azt, amelyet az irodalmi köztudatban Trianon óta az érzékletes homok és gyöngyöcskével kepegyüttessel szokás megnevezni. A műveket vajudó *gond* így lesz a kötet címben felállított jelviszonynak első tagja, második tagként meg maga a vajudás nyomán létrejött érték, a *mű* áll, köztük az egyenrangúság nyelvi jele: *Gond és mű*. Akár párhuzamba is állítható a cím alaki és jelentésbeli szempontból a fentebb említett irodalomszemlélet sarkkövét több évtizede jelképesen magában hordó motívummal, a *homokszem* okozta fájdalommal, amelynek nyomán *igazgyöngy* jön létre, vagy a szintén intenzív képiséggel bíró, s bizonyos szempontból a Ligeti Ernő nevéhez kapcsolódó *súly alatt a pálma* komplex képpel, de egyfajta Tamási-ihletettség is fölfedezhető benne.

Bertha Zoltán ugyanis a fiatal magyarországi irodalmárok nemzedékének az a markáns egyénisége, aki pályakezdésétől (jó másfél évtizede) következetes figyelője, értő elemzője a kisebbségi helyzetben, különösképpen pedig Erdélyben-Romániában alkotó magyar írók műveinek, s most új kötetét (*Gond és mű*), sorrendben a harmadik önálló teljes egészében e szűkebb régió irodalmának szentelte, amely *tanulmányok az erdélyi magyar irodalom köréből* alcímet viseli.

E kötet mint egy bizonyos régió alkotóiról, irodalmi jelenségeiről és folyamatairól az évek során készült tanulmányok foglalata, egy föltétlen figyelmet érdemlő kritikusi program megtestesítője. Monografikus munkák egyes alkotókról vagy bizonyos időszakokról ugyan születtek eddig is anyaországi szerzőtől (ez utóbbiak egyikének éppen Bertha Zoltán a társszerzője, az előbbieket sorában pedig a Bálint Tiborról készült monográfiát jegyzi szerzőnk!), de tanulmánygyűjtemény, melynek darabjai mind egyetlen régió irodalmát veszik bonckés alá, tudtommal nem jelent meg eddig. Nyilván ez nem értékítélet, de jelenség erejű tény kimondása.

Bertha Zoltán előző, a József Attila Kör füzetek sorozatában megjelent tanulmánykötetében is (*A szellem jelzőfényei*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1988.) döntő többségben erdélyi vonatkozású irodalomkritikai tanulmányait adta közre. Így választásainak állandóiról is egyfajta felmérést végezhetünk most. Kutatásainak egyik területe irodalom- és eszmetörténeti vétetésű, melynek centrumában a Tamási-életmű vizsgálata áll, a másik pedig kortárs irodalomra vonatkozó kritikai irányultságú „közelítéseket” foglal magába: árnyalt, pontos kisportrék sorát például a Görömbei Andrással közösen létrehozott összefoglalóban (*A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Bp. é. n., 1983.) a Forrás első nemzedékének alkotóiról (Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella, Szilágyi István, Bálint Tibor, Bodor Ádám) és néhány fiatalabbról (Kocsis

István, Vári Attila, Györffi Kálmán, Sigmond István, Mózes Attila, Bogdán László), illetve egy monografikus igényű nagy tanulmányt Bálint Tiborról, amely a rangos Kortársaink sorozatban jelent meg 1990-ben (*Bálint Tibor*. Akadémiai Kiadó, Bp.).

Az új kötet felépítésében is őrzi a kritikus eddigi jól behatárolt orientációját. A Tamási-életműben tett felderítő, elemző-értelmező tanulmányok, illetve a Tamási-irodalomra kitekintő könyvkritikák (Kántor Lajos, Z. Szalai Sándor munkáiról) alkotják az első ciklust. A másodikban a „modernség folyamatai”-nak jegyében tárgyalja – fontos, gondolatébresztő tanulmányban – az első Forrás-nemzedéket mint irodalmi jelenséget és csoportot, illetve egyes alkotóit mint irodalmi értékek teremtőit; közreadja a nyolcvanas évek irodalmáról készített átvilágító-átfogó tanulmányát, melynek szempontjai termékenyítőleg hathatnak irodalmunk erővonalairól és értékeiről való gondolkodásunkra, de kiter úgyanebben a fejezetben posztmodern lírai törekvésekre, fiatal esszéírók jelentkezésére, és szemlél néhány idevágó könyvet (Széles Klára, Pomogáts Béla, Görömbei András egy-egy munkáját). A harmadik ciklus Arcvonalok címe alatt egynémely kortárs alkotó pályáját vázolja és művét értelmezi (Székely János, Panek Zoltán, Szilágyi Domokos, Farkas Árpád, Csiki László, Vásárhelyi Géza, Mózes Attila).

Bertha Zoltán előtt eldöntött ama két világháború között fölvetett kérdés, hogy tudniillik erdélyi-e avagy romániai-e a régió irodalma, lévén, hogy nemcsak kötete egyik alaptanulmánya fölé írta az „Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években” címet (kiemelés tőlem, B. J.), hanem – amint láttuk – magának a kötetnek az alcímében is ezt a minősítést használja. Kétségeinket nem is egyik avagy másik minősítéssel kapcsolatban fogalmaznók meg itt, mivel magát az említett egykori kérdésfelvetést tartjuk terméketlennek, illetve – irodalomról és magyarról lévén szó – irrelevánsnak, hanem magával a fogalomhasználatlalt kapcsolatban, amely több magyar irodalom létét tételezi. Annál több egyetértéssel és nagyraértékeléssel olvastuk a szerző említett tanulmányát (első közlése: *Tiszatáj*, 1990. 3. 66–80.), amelyben rendszerező képességéről, irodalomban való gondolkodásról tesz tanúságot, nem is említve – hiszen oly természetes – a tárgyat illető széles körű, megbízható dokumentációt. E tanulmány tárgyát képező időszaknak, a nyolcvanas éveknek a tömör jellemzésére, de az írásunk elején kiemelt *gondtapasztalások* s a kötet címbe került *gond* kifejtésére is álljon itt egy idézet a tanulmány bevezetőjéből: „Most már mintha valóban nem felületes, sematizáló lenne az a sajátos, globálisan megkülönböztető jegyeket [...] kereső meglátás, amely ezt az irodalmat a meghatározó léthelyzet, sors- és lélekállapot felől igyekezett értelmezni. [...] Az egyedi alkotások inherens értéktávlatába, érvényesen teremtett önálló világába szervesen illeszkednek az immár az elviselhetetlenségig fokozódó sorsadottságokat közvetítő elemek; a *fájdalom*, a nyomorúság, a kiszolgáltatottság érzületeit szuggáló hanghordozás; a szorongást, a félelmet, a rettegést, a *kínt* sugárzó rezignáció [...]”. (110. – kiemelések tőlem, B. J.)

A tárgyalat irodalomnak ama „meghatározó léthelyzet” felől való értelmezésére tett célzás ha bizonyos szempontból indokolt is volt akkor (a tanulmány a „romániai időszámítás” szerint a pártállam, a zsarnokság utolsó évében keletkezett!), szerzőnk az irodalomrendszer működését, illetve a művek csillagállását tekinti elsődlegesnek megközelítő kísérletében, sőt, a fordulat utáni évben kimondja azt is, hogy az erdélyi magyar irodalomnak az összmagyar irodalom konstellációiba való betagozódása várható (vö. Bertha Zoltán: A posztmodern felé. *Alföld*, 1991. 2.; előadásként a debreceni irodalmi napok alkalmával szervezett tanácskozáson hangzott el 1990-ben), ami e régió irodalmát illetően nyilván a „globálisan megkülönböztető jegyek” egyfajta feloldódásával, árnyalásával is együtt fog járni.

Hogy az itt kiemelt prioritás Bertha Zoltán szemléletének sajátja, Cs. Gyimesi Éva mondotta ki első kötetét méltató-értékelő kritikájában, a szerző értékvalasztásairól a következőket írva: „Talán nem véletlen, hogy a Bertha Zoltán látókörébe kerülő írók egyike sem tartozik azok közé, akik a pusztá megmaradásért vállalt szenvedést mitizálnák, inkább azok iránt a nem tipikusan erdélyiek iránt mutat érdeklődést, akik sorsukhoz, korlátaikhoz áttételesen, a művészi szabadság értékteremtő távlatosságával viszonyulnak. Nem valamiféle közösségi szükségletre adható választ keresnek, hanem elsősorban művészi értékteremtésre koncentrálnak.” (Cs. Gyimesi Éva: Kritikaigény – igényes kritika. *Helikon*, 1991. 3.)

Ez az elv vezérli Bertha Zoltánt idézett rendszerező, körképszerű tanulmánya megírásában is. Külsődleges, irodalmon kívüli szempontok helyett az esztétikai-poétikai jelenségekre, tendenciákra és kísérletekre figyel, művek egymásmellettségét vonzások és taszítások, egymáshoz közeledő és egymástól távolodó mozgásirányuk szerint értelmezi. A műnemek szerinti rendszerezés kézenfekvő volta kiegészül a magukból az epikai vagy lírai művekből elvonható rokoni esszenciák figyelembevételével. Az epikában egyrészt az „esszészterűsítés” tendenciájára hívja fel a figyelmet, másrészt meg nyilván a fikció jelenlétére. Az előbbi lehetőségen belül az egyik típusba sorolható művek „kisebbségi-önismereti centrumúak”, egy tematikai és érzelmi meghatározottságú erdélyiséget képviselnek, a másik típusba sorolhatóak meg „européer vétetésűek” és – szerzőnk szerint – kiegészítik egymást, hiszen az erdélyi elbeszéléshagyományra épülnek (vö.: 115–116.). Az epika másik lehetőségen belül – a tárgyalt időszakban – szintén tipológiát állít fel a kritikus, lélektani, modern kísérleti, posztmodern és hagyományos realista prózát író elbeszélők műveiről beszélve (vö.: 118–123.). Emellett az egyes típusokon belül különböző stílustörekvésekre és -változatokra figyel és figyelemzetet Bertha Zoltán.

A másik, a nyolcvanas években domináló műnemre, a lírára térve, abból a meg látásból indul ki a kritikus, hogy a hetvenes évek közepén-végén olyan változás történt az erdélyi magyar lírában, amely a tárgyalt évtizedet is meghatározta: a „kijelentéskinyilatkozató nyelvi helyzettől radikálisan eltérő dialogikus [...] nyelviség” vált uralkodóvá (vö.: 123.). A változás az akkor fellépő nemzedéki jelentkezés nyomán következett be, amely nemzedék aztán a nyolcvanas években – írja Bertha Zoltán – „olyan jelentős személyes teljesítményekkel lépett elő, amelyek a bármennyire is szembe-tűnő nemzedéki sajátosságokat messze túlhaladó művészi nagyarányúságról tanúskodnak”. (124.)

Bertha Zoltán kimondja, hogy e posztmodernnek nevezhető vonulat értékei az előző Forrás-nemzedékek avantgarde hagyományába szervesülnek, és észleli azt is a művek egymásmellettségét szemlélve-értelmezve, hogy a hatvanas-hetvenes évek újtói „a maguk történelmies, szociális és morális sugallataival már-már hagyományos, »konzervatív« szelleműeknek [...] minősülhetnek.” (128.) A lírának ez a – modernség felől érkező – „klasszicizáló-elégikus” áramlata találkozik a hagyományossal, a népi-nemzeti ún. sorsköltészet irányából érkezettel, amelynek különben nyolcvanas évekbeli bizonyos térvesztése tagadhatatlan, hasonlóképpen az is, hogy képviselői egynemelyikénél jelentősebb megújulás sem megy végbe (vö. 129–130.).

Láthatjuk, a kritikus akár kényelmetlennek tetszhető észrevételeit-ítéleteit is kimondja, még ha ezzel netán „érzékenységeket” sértene (!?) is. A kritika funkciója többek között – mondják – éppen az értékek kiválasztásában és rangsorolásában, illetve az értéktelen tagadásában van, s ezt természetesen egészíti ki a tájékoztatás. Egyszóval:

a kritikus egyik fő hivatása – tevékenysége révén önismereti funkció betöltése és működtetése. Az önismeretnek pedig – főleg az irodaloménak – hitelesnek kell lennie.

Szóvá teszi Bertha Zoltán, hogy például a kommunista hatalomátvételt követően születő „irodalom” nagy része az új társadalmi rend optimista szolgálatába állt, a „programos hit bűvkörébe került a *Korunk*-os realista vagy avantgardista baloldal [...] művésze éppúgy, mint a progresszív népieké [...] vagy a demokratikus érzelmű humanistáké [...]” (70.)

A lírikus Székely János verseinek formavilágát és eszmeiségét boncolgatva-méltatva nem hallgatja el Bertha Zoltán, hogy a „közösségi összefogás” hiányát rótták fel a tárgyalt verseknek megjelenésük idején, a „magány” és „agnoszticizmus” bélyegét süttötte rájuk a korabeli kritika (vö. 166.). Panek Zoltán novellisztikáját elemezve-értelmezve pedig arra a veszélyre figyelmeztet a kritikus, amely a regényírórt fenyegeti: „A szójátékok virtuóz sziporkázása, de maximalizmusukkal egyúttal egymást közömbösítése [...] spekulatív, modernkedő öncélúságot és tetszelgést okozhat.” (186–187.) Ami a Panek-novellák egyik erénye, az *A földig már lépésben* című regényben veszélyként jelentkezik.

Bizonyára az sem véletlen Bertha Zoltán esetében, hogy kritikusi reflexióinak egyike éppen az irodalmi legendákra vonatkozik – hiszen bővelkedünk ezekben is! –, a tünetcsoportról a következő leírást adván: „Az irodalmi legendáknak is vannak törvényszerűségeik. Engedelmeskednek egyfelől a zártta válás, a fenségessé magasztosulás, a márványos-ünnepélyes megkövesedés önkéntelen erőinek. Másrészt olyan tulajdonságképzeteket is vonzhatnak magukhoz, amelyek megmásító fénytörésében a mű egyes értékei elhomályosulhatnak, mások átszíneződhetnek, esetleg kevéssé igazolhatóak is születnek. A rokonszenvek, hiedelmek, átképzések, jóakarató elvárások odatapadásával, ráarakódásával olykor a burok, az aureola kel önálló életre.” (205.)

A hatvanas-hetvenes években kibontakozott „kulturális nemzeti reneszánsz” szerves tartozékának tekinti Bertha Zoltán például Farkas Árpád költészetét, árnyalt és teljességre törő Farkas-olvasatot állít elének *A szivárgásban* című, válogatott verseket tartalmazó kötet (Bp. 1991.) alapján; méltatja és okosan elemzi Farkas verseit, kijelöli e líra hagyományhoz való kötődéseit és helyét, de fenntartásait is szóvá teszi mind az erdélyiségre, mind a versek formai-stiláris jegyeire vonatkozóan (vö.: 214–217.).

Befejezésül s mintegy kitekintésként el kell mondanunk, hogy a budapesti és szegedi – s természetesen és mindezek előtt: a kolozsvári – „iskolák” mellett, amelyeket egy sor kiváló irodalmár munkássága fémjelez, működik immár hosszú ideje a debreceni is – mindenik az erdélyi-romániai műhelyekben születő irodalom önismeretének hitelességét szolgálja –, s ez utóbbi „iskola” jeles képviselője Bertha Zoltán, eddigi munkássága meg fontos hozzájárulás ama nélkülözhetetlen önismeret-építéshez, kötet-címeit parafrázálva: a szellem jelzőfényeit figyelni, illetve a művekben tárgyiasult gondokra figyelmeztet. (*Széphalom, 1994.*)

Borcsa János